

УДК 94

ГУДЗИКИ ЧАСІВ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735-1739 РОКІВ З ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА „ХОРТИЦЯ”

Шелеметьєва Т.І.

старший науковий співробітник
відділу фондів і реставрації

Національного заповідника „Хортиця”

Статтю присвячено характеристиці гудзиків з пам'яток російсько-турецької війни 1735—1739 рр., знайдених на острові Хортиця та прилеглий акваторії Дніпра з фондової колекції національного заповідника „Хортиця”.

Ключові слова: російсько-турецька війна, Хортиця, гудзики.

Гудзики у всі часи були своєрідною «візитною карткою» володаря і розповідали оточуючим не лише про його майновий стан, а і про напрямки в моді. Якщо у світському одязі гудзики слугували прикрасою одягу, то гудзики військового мундиру були невід'ємною частиною металевого прибору. Їхній колір, білий або жовтий, зображення на поверхні, або його відсутність, несли дуже лаконічну, чітку деталізовану інформацію про власника мундиру та його причетність до різноманітних відомств та їх підрозділів [8, с. 5].

Після 1720 року, коли було затверджено новий мундирний табель, гудзики з емблематикою повністю вийшли з використання. З 1720 року по 1829 рік в Російській імперії використовувались гладкі гудзики без зображення [8, с. 18]. Під час правління Анни Іоанівни обмундирування залишилось без суттєвих змін з часів Петра I, окрім нововведень Петра II стосовно зачіски – коси, штиблетів, манжетів і пудрення. Саме імператриця Анна Іоанівна почала вимагала від офіцерського складу носити статутну форму, чим знищила строкатість крою і кольорів в одязі [1, с. 22].

У 1735 р. розпочалась російсько-турецька війна. За наказом адміралтейської колегії від 3 вересня 1736 р. були утворені польове адміралтейство та дніпровська експедиція під керівництвом віце-адмірала Н. Сенявіна. Було вирішено створити Запорозьку верф, для будівництва якої вибрали місце на острові Мала Хортиця. Закладення верфі відбулось у жовтні 1737 року [4, с. 142]. За архівними даними, у 1739 році поряд з островом Хортицею знаходилось понад 408 суден різних типів. Для захисту Запорозької

верфі на Хортиці та на правому березі річки Дніпро будується тилова лінія укріплень, яка складалась з з'єднаних між собою редутів, валів, ровів. Через розповсюдження епідемії чуми, лише протягом зими 1738-1739 рр. від надто тяжких умов і епідемії померло 509 мешканців Хортицького ретраншементу, відбулося затоплення декількох десятків судів [4, с. 146].

Під час багаторічних археологічних досліджень на території о. Хортиця було виявлено і досліджено значну кількість пам'яток часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр.: землянки, редуту, цвинтарі, Запорозька верф, підводні об'єкти. В процесі розкопок був отриманий багатий і різноплановий археологічний матеріал. В даній роботі розглядається лише одна його категорія, яка представлена фурнітурою, а саме гудзиками. В фондовій колекції Національного заповідника „Хортиця” нараховується 373 гудзика часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

У відсотковому співвідношенні гудзики розподіляються наступним чином: 83% було знайдено під час розкопок пам'яток першої третини XVIII ст., інші 17% дійшли до фондів заповідника у якості випадкових знахідок.

В даній статті головний акцент зроблений на знахідки гудзиків в похованнях російсько-турецької війни, досліджених на о. Хортиця. Переважна більшість (70%) виявлених гудзиків під час археологічних досліджень належать до поховальних об'єктів. Саме ці матеріали, в майбутньому, допоможуть реконструювати військовий одяг першої третини XVIII ст.

Всі виявлені поховання часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на о. Хортиця були зроблені в братських або в одиночних могилах. Групові могили відомі в усті балці Ганнівка (розкопки Д.Р.Кобалії 2004-2008 рр. [5, с. 102-116], у верхів'ї балки Ганнівка (розкопки 1936-1937 рр. В.Каменський, В.Пешанов) [6, с. 17], на о.Мала Хортиця (виявлено Д.Яворницьким в 1888 р.) [14, с. 40], у балці Широкий (дослідження в 1908 р. Я.Новицького) [9, с.30-32]. Вірогідно, це були поховання рядових вояків. Про це свідчать кількість похованих в ямах та незначний супроводжуючий інвентар. В таких похованнях переважають звичайні мундирні, гладкі, пустотілі гудзики. На противагу таким похованням, слід згадати, цвинтар на висоті Брагарня, який частково був досліджений М.А.Остапенком з 1998 по 2000 рр. Виявлені поховання цього цвинтаря є елітними і належали, ймовірно, офіцерському складу гарнізону.

В похованні № 3 на висоті Брагарня, дослідженому в 1998 році, зафіксовано рештки зітлілого каптана, окремі фрагменти якого зберегли свій темно-зелений колір та одинадцять мідних гудзиків, які розташовувались: 4 в районі таза, а інші – вздовж стегнових кісток 3 з одного боку та 4 з іншого. Гудзиків пустотілих, діаметром 1,5 см в похованні нараховувалось 9 одиниць. Всі вони виготовлені з мідного сплаву, штамповані, паяні у вигляді півсфери. Зворотній бік трохи випуклий, з двома симетричними отворами, які розташовані перпендикулярно довжині вушка. Вушко петлеподібне припаяне,

кругле в перетині. Два гудзика з цього поховання, були трохи більшого розміру – діаметром 1,7 см і мали менш випуклу поверхню [10, с. 10].

В похованні № 8 було виявлено залишки каптана, колір якого не вдалось з'ясувати. Він був розшитий дерев'яними гудзиками зі срібним плетінням ювелірної роботи. Основа гудзика виготовлена з пористої деревини на зразок пробки або деревесного гриба і була обшита тонкою шовковою ниткою. Поверх нитки, тонким срібним закрученим дротом був сплетений складний візерунок. Ці гудзики у кількості 33 одиниці представлені двома розмірами 1,2 см (10 одиниць) та 1,7 см (23 одиниці).

Небіжчик в похованні № 9 був одягнутий в довгий каптан коричневого кольору на якому було виявлено 7 пустотілих мідних гудзиків. Гудзики діаметром 1,5 см, напівсферичні, паяні. По краю шляпки проходить невелике заглиблення у формі кільця. Зворотній бік конусоподібний, до якого припаяне вушко у вигляді петлі.

В похованні № 10 на цьому цвинтарі вдалось прослідкувати залишки каптана темно-зеленого кольору, шовковий бант на шиї, тканий ремінь або стрічку яким стягувались ноги небіжчика. Інвентар в похованні був представлений книжкою, кістяним гребенем в футлярі, мініатюрною срібною печаткою з арабською в'яззю та 21 мідними гудзиками, які були сконцентровані в районі тулуба. Гудзики були пришиті на каптан в один ряд, і були застібнуті в петлі. 20 гудзиків однотипні, пустотілі, за формою – півкулі, діаметром 1,8 см. Поверхня має сліди позолоти фольгою. Зворотній бік випуклий, конусовидної форми, з двома симетричними отворами, які розташовані перпендикулярно довжині вушка. Вушко петлеподібне, припаяне, діаметром 0,7 см. Один з гудзиків відрізняється від інших гравірованим орнаментом. Він був штампований з мідного сплаву, паяний, пустотілий, сферичної форми, діаметром 1,2 см. Вушко пласке, підквадратне, припаяне, отвір просвердлений. Гудзик прикрашений концентричними колами між якими нанесена сітка, зигзаги та скошені лінії.

Поховання № 11 містило небіжчика в шкіряних чоботах доброї збереженості з бронзовими фігурними пряжками. Від одягу збереглося лише 22 мідних гудзика, які лежали в два ряди, в районі тулуба. Всі вони мідні, пустотілі, паяні, напівсферичні, близькі до конічної форми, діаметром 1,3 см. Поверхня в деяких місцях зберегла сліди позолоти фольгою. Вушко припаяне візане, у вигляді петлі, виготовлене з тонкого дроту [12, с. 5-6].

Під час дослідження цвинтаря на висоті Брагарня знайдено два дерев'яних гудзика, поверхня яких була обтягнута золотою фольгою. Гудзики напівсферичні, діаметром 1,5 см. Прикрашені вони орнаментом, виконаним в техніці чеканки, який має вигляд спірально закручених ліній та крапок, які виходять з п'яти пелюсткової квітки в центрі. На дерев'яній основі зроблено 5

отворів, один по центру чотири навкруги. В ці чотири отвори була протягнута мотузка, за яку і кріпився гудзик до одягу [11, с. 5].

В одному з поховань російсько-турецької війни в б. Генералка на о. Хортиця, дослідженому в 2003 р., виявлено 24 гудзика, які були знайдені за головою, на тазу і в районі голені похованого. Виявлені гудзики від мундиру, були двох розмірів: дрібні, діаметром – 1,6 см (6 одиниць) та великі, діаметром 2,4-2,6 см (18 одиниць). Три великі гудзики в районі тазової кістки були скріплені між собою шкіряною мотузкою. На думку автора знахідки, кріплення гудзиків на суконну основу робилось саме завдяки стягуванню шкіряною мотузкою вушок гудзиків зі зворотного боку одягу [13, с. 10].

Цікавою є знахідка 2004 року, в рові тилової лінії укріплення в північній частині о.Хортиця низки, бронзових гудзиків у кількості 20 одиниць. В деяких вушках гудзиків завдяки окислам металу зберігся органічний матеріал чорного кольору, який дуже схожий на шкіряний ремінець. Вірогідно ці гудзики були нанизані на ремінець і були запасні.

Данні гудзики діаметром 2,0 см, мають напівсферичну форму виготовлені з бронзового сплаву. Штамповані, паяні. Поверхня гудзиків золочена фольгою. На тильній сторони гудзики мають по дві симетрично розташовані дірочки діаметром 0,1 см [3, с.4].

Два гудзика в колекції декоровані емаллю. Один з гудзиків плаский діаметром 2,6 см відлитий разом з петлею. Петля підквадратної форми, отвір просвердлений. В центральній частині гудзика технікою перегородчастої емалі нанесений орнамент у вигляді квітки з вісьмома пелюстками. Емаль непрозора, синього, білого та блідо-зеленого кольору. Центральна частина облямована каймою, яка відокремлюється від центральної частини смужкою у вигляді мотузки. Кайма прикрашена густими цяточками.

Інший гудзик декорований емаллю, невеликий за розміром, діаметром 1,0 см, біконічної форми. Шляпка зроблена у формі 6 пелюсткової квітки технікою перегородчастої емалі. Емаль непрозора, білого кольору. На пелюстках чорною емаллю нанесено по три крапки. Вушко припаяне, плоске підовальної форми. В ньому був просвердлений отвір – 0,3 см.

Під час досліджень в балці Наумовій штаб-квартири генерал майора фон Брадке в 1997-2000 р. було знайдено 16 гудзиків. Два з них зроблені з низькопробного срібла, пустотілі, паяні, напівсферичної форми. Шляпка діаметром 1,2 см, гладенька і дуже опукла. По краю шляпки зроблений виступ. Вушко врізане і припаяне [2, с. 8]. Ще один срібний гудзик був виявлений під час робіт по підняттю козацького човна в 1999 рр., цей гудзик невеликий за розмірами, діаметром 1,0 см. Шляпка має вигляд напівсфери, тильна сторона пласка, дещо більшого діаметру, вушко припаяне, петлеподібної форми [7, с. 21].

Один з гудзиків знайдений під час досліджень на о. Мала Хортиця в 1995 р. має відчеканений візерунок. Даний гудзик виготовлений зі срібла низької проби, зроблений за зразком звичайного пустотілого гудзика, спаяний з двох штампованих частин та припаяного петлеподібного вушка. Діаметр гудзика 1,5 см. З тильної сторони шляпки є два типових симетричних отвори. Лицьова частина прикрашена рослинним орнаментом у вигляді п'ятипелюсткової квітки по центру, та по краю випукла лінія з опуклими дрібними дужками та крапками по боках.

Гудзик дерев'яний представлений лише одним екземпляром. Вирізаний з суцільного шматка дерева. Шляпка круглої форми, рівна, товщиною 0,2 см, поверхня заглажена. Вушко має вигляд невисокого циліндру, в якому просвердлено наскрізний отвір для протягування нитки.

Гудзиків виготовлених з кістки в колекції нараховується 8 одиниць. Всі вони були знайдені під час археологічних досліджень землянок російсько-турецької війни. Гудзики напівсферичні, зроблені токарною технікою. Різняться вони розмірами та формою вушок. Два з них, ймовірно, від спідньої білизни, невеликі за розмірами (діаметр 1,2 см). Вушки у них різні за формою. В одному з гудзиків шляпка зменшується в діаметрі і дуже повільно переходить у вушко в якому просвердлений отвір. В іншому вушко класичне, вирізане у вигляді петлі, з просвердленим отвором. П'ять гудзиків (діаметр 1,8-1,85 см), напівсферичні, вирізані разом з петлею. Петлі різні за розмірами не перевищують 1,0 см в діаметрі, мають вигляд циліндра. Один з гудзиків великий, діаметром 2,2 см. Напівсферичний, зроблений токарною технікою. Петля підквадратної форми, вирізьблена разом зі шляпкою. На кінці вушко закінчується невеликим круглим виступом.

Основу колекції складають типові гудзики від військового мундиру діаметром 3,0 см, їх в колекції нараховується 28 одиниць, діаметром 2,4-2,6 см, у кількості 117 екземплярів, та 1,6-1,8 см у кількості 93 одиниць. Виготовлені вони з мідного сплаву, штамповані, напівсферичної форми з припаяним, врізаним вушком, яке зроблено з дроту, круглого в перетині. Крім того в колекції нараховується 9 гудзиків виготовлені за такою самою технологією, які відносяться до того самого типу, але вони невеликого розміру, діаметром 1,0-1,1 см.

Таким чином, в колекції Національного заповідника відомі різні гудзики часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр., які відрізняються за формою, матеріалом і технікою виготовлення. Матеріалами для виготовлення гудзиків слугували: золото, срібло, мідні сплави, кістка, дерево. З колекції заповідника 88% гудзиків виготовлені з мідних сплавів, лише 12 % виготовлені з кістки, дерева та дорогоцінних металів.

Література

1. Байов А. Курсь історії Русскаго воєнного искусства. – СПб. – 1909. – Т.3. – 91 с.
2. Кобалія Д.Р. Отчет археологической экспедиции «Хортицкая разведка 1998 г.» // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 995. – 1999. – 19 с.
3. Кобалія Д.Р., Саєнко В.М., Остапенко М.А. Звіт про археологічні дослідження території будівництва історико-етнографічного комплексу «Запорозька Січ» 2004 р. // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 247. – 1999. – 30 с.
4. Кобалія Д.Р., Нефедов В.В. «Запорозька чайка» історія однієї знахідки. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – 167 с.
5. Кобалія Д.Р. Исследования у балки Ганновка на о-ве Хортица // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – Вип. 1. – С. 102-116.
6. Кобалія Д.Р. Хортиця: археологічне вивчення // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 2. – С. 14-29.
7. Нефедов В.В., Кобалія Д.Р., Остапенко М.А. Историко-технический отчет по организации и проведению научно-исследовательских и реставрационных работ на памятнике археологии «Казацкая лодка 1736—1739» // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 271. – 2004. – 51 с.
8. Низовский А.Ю. Русские форменные пуговицы 1797—1917 гг. – М., 2008. – 362 с.
9. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. – Запоріжжя: Тандем-У, 1997. – 87 с.
10. Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-1998» // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 801. – 1999. – 55 с.
11. Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-1999» // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 1041. – 2000. – 33 с.
12. Остапенко М.А. Звіт за археологічну експедицію «Хортиця-2000» // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 1041. – 2001. – 29 с.
13. Тубольцев О.В. Отчет о раскопках памятников в районе балки Генералка на о. Хортица в 2003 году // Науковий архів Національного заповідника Хортиця – № 208. – 2003. – 58 с.
14. Эварницкий Д. Остров Хортица на реке Днепре: (Из поездки по запорожским урочищам). – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 50 с.

Шелеметьева Т.И. Пуговицы времен русско-турецкой войны 1735-1739 годов из фондового собрания национального заповедника „Хортица”.

Статья посвящена характеристике пуговиц из памятников русско-турецкой войны 1735—1739 гг., найденных на острове Хортица и прилегающей акватории Днепра из фондовой коллекции национального заповедника „Хортица”.

Ключевые слова: русско-турецкая война, Хортица, пуговицы.

Shelemeteva T.I. Buttons of Russian-Turkish war of 1735-1739 times from National Nature Reserve „Khortytsia” fund collection.

The article is devoted to the description of the buttons from the monuments of Russian-Turkish war of 1735—1739, found on Khortytsia Island and nearby aquatorium of Dnieper from National Nature Reserve “Khortytsia” fund collection.

Keywords: Russian-Turkish war, Khortytsia, buttons.